

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

Катедра „История на България“

Габриела Василева Бонева

**Държавната политика към висшето образование в България след
Втората световна война**

Автореферат

на дисертация

за придобиване на образователна и научна степен „доктор“

**по област на висше образование 2. Хуманитарни науки,
професионално направление 2.2. История и археология, научна
специалност „Съвременна българска история“.**

Научен ръководител:

Доц. д-р Румяна Маринова-Христиди

София

2023 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на Катедра „История на България“ при Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 22 февруари 2023 г.

Публичната защита ще се проведе на /.... от ч. в зала в

на заседание на научно жури в състав:

Председател:

Членове:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

Материалите по защитата са публикувани на интернет страницата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

ВЪВЕДЕНИЕ

Политиката към висшето образование заема важна част от приоритетите на всяка съвременна държава, защото с развита университетска мрежа и специалности, както и посредством рационално планиране на приема и обучението на студенти, се осигуряват висококвалифицирани кадри за нуждите на цялото общество. В България сравнително късно се организира университетско образование (1888 г.). В началото то е ориентирано към следване на западния модел за развитие на висше образование.

След Втората световна война България попада в съветската сфера на влияние за дълъг период от време с всички положителни и отрицателни последици от това. В изследвания хронологически отрязък, освен че във висшите учебни заведения се обучават специалисти по необходимите за държавата направления, се формира и мирогледът на младите хора. Висшето образование е пряко подвластно на социално-икономическата политика, която следва Българската комунистическа партия (БКП), но е и част от идеологическата сфера.

АКТУАЛНОСТ НА ТЕМАТА

Темата „Държавната политика към висшето образование след Втората световна война“ е актуална с оглед осветляването на проблемите във висшето образование в дълъг хронологически отрязък. Разработването ѝ позволява да бъдат проследени вижданията на управляващата БКП за цялостното развитие на държавата и обществото, както и промените и динамиката в тези виждания, породени от вътрешни и външни фактори. Създаването на модерно висше образование е дълъг процес, изискващ значителни финансови ресурси и прецизно планиране на предприеманите действия. Резултатите от провежданите реформи стават видими едва след години, а бурното развитие на науката и технологиите през втората половина на XX в. налагат бързи промени и в сферата на висшето образование. Стремещът на държавата в разглеждания период е да набави нужните кадри най-вече от собствената си образователна система и да намали броя на специалистите, получили висше образование в чужбина. Прегледът и анализът на положителните и отрицателните практики би предоставил възможност да се очертае развитието и на съвременното висше образование. Проследяването на политиката към висшето образование е актуално не само с оглед на осмислянето на миналото, но и за извличането на поуки за настоящето и бъдещето. През последните три десетилетия системата на висшето образование в България е нееднократно реформирана, но за

съжаление резултатите все още не са напълно задоволителни и достигането на нивото на западноевропейските университети не е постигнато в много отношения.

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящия дисертационен труд е да бъде проследена държавната политика към висшето образование в България от края на Втората световна война до 1989 г. Постигането на така заложената цел е възможно посредством реализирането на конкретно поставени изследователски задачи. Такива са:

- Проучване и анализиране на съществуващата историографска база, включваща литературата по темата от периода и съвременната научна литература;

- Издирване, проучване и анализиране на непубликувани документи по темата от фондовете на Централен държавен архив;

- Проучване и анализиране на вече публикувани и включени в научно обращение документи, мемоарна литература, публикации в пресата;

- Анализ на законовата рамка, в която се развива висшето образование (законите от 1947, 1948, 1958 и 1959 г.);

- Изясняване на основните тенденции и акценти в политиката през различните периоди на комунистическото управление и открояване на приликите и разликите между тях;

- Проследяването на традициите и иновациите във висшето образование, включително и изясняване на външните влияния, най-вече от страна на съветската образователна система.

В дисертационния труд е използван хронологично – тематичен подход. Прегледани, систематизирани и анализирани са различни видове източници: непубликувани документи от фондовете на Централен държавен архив, публикувани документи, вестници, списания и други. На база на обработените материали е обобщена държавната политика към висшето образование от края на ВСВ до 1989 г.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Долната хронологическа граница на дисертационния труд е краят на Втората световна война. Тя е избрана с оглед на големите промени, които настъпват в България вследствие на попадането на страната в съветската сфера на влияние. За изясняване на

някои процеси, пряко засягащи политиката към висшето образование, в изследването ретроспективно са включени отделни събития от времето преди края на войната. Такива са идването на власт на Отечествения фронт на 9 септември 1944 г., програмата на коалицията от 17 септември с. г. и други. Горната хронологическа граница е обусловена от края на комунистическия режим в България през 1989 г., когато започва началото на коренни промени в държавата и обществото, включително в структурата и целите на висшето образование.

СЪСТОЯНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ПРОБЛЕМА

В родната историография е натрупано значително количество научна литература по въпросите на висшето образование, включително и няколко монографии. Поради широкия спектър на изследваните проблеми, в проучванията по темата освен историци активно работят и социолози, етнологзи, педагози, юристи и други специалисти. Политиката към висшето и средно образование в периода на т. нар. „народна демокрация“ (1944-1947 г.) е осветлен в монография на Весела Чичовска¹. Тя подробно проследява промените в цялата образователна система – от предучилищното възпитание до висшето образование, което предоставя възможност за по-пълно представяне на реформите в просветната сфера. В монографията са анализирани тактическите ходове, чрез които в условията на многопартийна система и при действието на международен контролен орган – Съюзна контролна комисия, БРП(к) успява да наложи волята си при реформирането на образователната система. Изследването на Чичовска е базирано на богат изворов материал и е ценно, защото обхваща периода след 9-ти септември 1944 г., в който започват интензивни промени в целия обществен живот, включително и в образователната сфера, които оказват влияние и в следващите години. Статия на Божидар Дойчинов, озаглавена „Промени в структурата на висшето образование в България (9 септември 1944-1948 г.)“ също е с приносно значение за тематиката, защото в нея са проследени най-характерните нововъведения в тези години². В публикацията Дойчинов изследва политиката към висшето образование до приемането на втория закон за висшето образование през 1948 г., а акцентът е поставен на структурните промени.

¹ **Чичовска, В.** Политиката срещу просветната традиция. София, 1995; **Чичовска, В.** Политиката срещу просветната традиция. София, 2011 (второ допълнено издание).

² **Дойчинов, Б.** Промени в структурата на висшето образование в България (9 септември 1944- 1948 г.). – Исторически преглед, кн. 1, 1991, с. 43-57.

За периода е важна и една статия на юриста Иван Янев, озаглавена „Висшето образование в България 1944-1948 г.“³ В изследването са разгледани правните промени във висшето образование, инициирани от отечественофронтовската власт, а значимостта се състои в това, че авторът е специалист по юридически въпроси. В посочените изследвания изчерпателно са проследени промените, които започват веднага след 9 септември 1944 г., а това позволява периодът да бъде представен накратко в дисертационния труд. За времето на култа към личността (1948-1953) също има натрупана научна литература⁴. За изясняване на политиката към висшето образование през 60-те и 70-те години на XX век от съществено значение са изследванията на Владимир Мигев, в които на базата на богат изворов материал са представени проблемите във ВУЗ⁵. Други негови статии и монографии също съдържат полезна информация за протичащите процеси във висшето образование⁶. За интереса на изследователите към проблемите на висшето образование свидетелства и фактът, че на 11 октомври 2013 година във Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“ е проведена научна конференция под надслов „Образованието в социалистическа България – между традицията и комунистическата идеология“⁷.

Важна част от държавната политика към висшето образование през целия разглеждан период е акцентът, поставен върху подготовката на инженерно-технически кадри, нужни за индустриализацията на страната. В това отношение много ценни са

³ **Янев, И.** Висшето образование в България 1944-1948 г. – Исторически архив, кн. 18-19, 2009, с. 163-179.

⁴ **Янев, И.** Висшето образование в България в края на 40-те – нач. на 50-те. години на XX в. Многообразие в единството, бр. 2, 2010, с. 74-82; **Янев, И.** Висшето образование в България в първите години след създаването на КНИК. В: **Петков, П. (ред.).** Дни на науката. Т. 1. Велико Търново, 2011, с. 57-66.

⁵ **Мигев, Вл.** Висшето образование в България през 60-те и 70-те години на XX в. – Исторически преглед, кн. 5-6, 2005, с. 148-170; **Мигев, Вл.** Някои проблеми на висшето образование в България през 60-те и 70-те години на XX век. – Научни трудове – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. История. Т. 1. 2006, с. 571-577.

⁶ **Мигев, Вл.** Несъстоялата се „Априлска пролет“ на България – 1956 година. – Исторически преглед, кн. 4-5, 1993, с. 75-94; **Мигев, Вл.** Отражението на унгарските събития през 1956 година върху българския общественостополитически живот. – Известия на държавните архиви, Т. 70, 1998, с. 17-42; **Мигев, Вл.** Пражката пролет ‘68 и България. София, 2005; **Мигев, Вл.** Полската криза „Солидарност“ и България (1980-1983). София, 2008.

⁷ Макар че не всички доклади, впоследствие статии, са посветени на висшето образование, сборникът от конференцията е полезен за изследователя, а и свидетелства за интереса на научната общност към тази проблематика. – **Игнатова, А., Дончева, Л. (ред.).** Преживяно минало: (тригодишен проект на Катедра Нова и най-нова история на България при ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“): Образованието в социалистическа България. Между традицията и комунистическата идеология: сборник доклади от научна конференция, проведена на 11 октомври 2013 във Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2015.

изследванията на Илияна Марчева⁸. В монографията „Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война“, тя разглежда създаването на собствена инженерно-техническа интелигенция в контекста на социално-икономическата политика на България в дълъг хронологически отрязък⁹.

Друг важен за изясняване на следваната политика към висшето образование аспект е проучването на механизмите за достъп на кандидат-студентите до висшите учебни заведения. Тъй като той е много показателен за водената държавна политика, не без основание привлича изследователския интерес. В монографията на социоложката Пепка Бояджиева „Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България“ този въпрос е осветлен в широк времеви диапазон – от 1944 до 1989 г.¹⁰ В него авторката акцентира на няколко основни теми, които са: институционализирането и основните характеристики на системата за прием; политическите инструменти за социалното инженерство чрез приема на студенти – формите на дискриминация и привилегии; ерозията и деинституционализацията на социалистическата система за прием; резултатите от социалното инженерство и (не) уникалността на българския случай в сравнителна перспектива. Изследването на руската изследователка Оксана Петровская също е насочено към изясняване на механизмите за прием на студенти в България и Полша, което съдейства за открояване на приликите и отликите в политиките между две страни, принадлежащи към съветския лагер¹¹. По темата съществен принос има и Евгения Калинова, която проследява процеса на целенасоченото попълване на редиците на интелигенцията основно с работници и отчасти със селяни в унисон с вижданията на комунистическата партия от края на 40-те до края на 50-те години. Акцентът в статията е поставен върху създаването на работническите факултети по съветски образец в България¹². Един от важните способности за осигуряване на вярна на комунистическата партия интелигенция е проучен, което

⁸ **Марчева, И.** Подготовката на висши инженерни и стопански кадри в България през втората половина на 40-те и през 50-те години на XX век. – Исторически преглед, кн. 5-6, 2013, с. 128-144; **Марчева, И.** Нови моменти в политиката за подготовка на инженерно-техническите кадри през 80-те години. В: **Якимов, Г. (съст.).** Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на М. Радева. София, 2016, с. 379-392.

⁹ **Марчева, И.** Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война. Пловдив, 2016, с. 158-177, 300-314, 368-376, 567-576.

¹⁰ **Бояджиева, П.** Социалното инженерство. Политики за прием във висшите училища през комунистическия режим в България. София, 2010.

¹¹ **Петровская, О.** Комплектование вузов студенческим составом: Социалистический опыт Болгарии и Польши в 1944-1989 гг. Брест, 2009.

¹² **Калинова, Е.** Привилегията „социална принадлежност“ в българското висше образование. В: **Радева, М. (съст.).** Учител на учителите. Сборник в чест на 75-годишнината на проф. Йордан Шопов. София, 2006, с. 51-64.

съществено допринася за изграждане на цялостна картина на политиката към висшето образование в първоначалния етап на реформите.

Изследването на Оксана Петровская също е насочена към проследяване на политиките за прием на студентите в България и Полша¹³. По темата съществен принос има и Евгения Калинова¹⁴.

Монографията на Румяна Маринова-Христиди „Висшето образование в България от съветските до болонските реформи“ представлява цялостен поглед върху развитието на висшето образование от септември 1944 г. до съвременността, което позволява да се проследят и анализират положителните и отрицателните практики от два силно различаващи се исторически периода¹⁵. В поредица от статии същата авторка осветлява различни проблеми на висшето образование, които обогатяват историографската база¹⁶.

За обобщаване на резултатите от провежданата политиката към висшето образование са ценни и изследванията, посветени на отделните висши училища, маркиращи различните етапи в развитието им¹⁷. Като първото висше училище в България, впоследствие университет, Софийският университет често попада в ползрението на властта и е важен за проследяването на държавната политика към висшето образование. В това отношение са полезни юбилейните издания по повод на

¹³ **Петровская, О.** Комплектование вузов студенческим составом: Социалистический опыт Болгарии и Польши в 1944-1989 гг. Брест, 2009.

¹⁴ **Калинова, Е.** Привилегията „социална принадлежност“ в българското висше образование. В: **Радева, М. (съст.).** Учител на учителите. Сборник в чест на 75-годишнината на проф. Йордан Шопов. София, 2006, с. 51-64.

¹⁵ **Маринова-Христиди, Р.** Висшето образование в България от съветските до болонските реформи. София, 2013.

¹⁶ **Маринова-Христиди, Р.** Образован ли е социалистическият човек? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм 1944-1989 г.). В: **Кандиларов, Е. (съст.).** Изследвания по история на социализма в България 1944-1989. Т. 2. София, 2010, с. 429-465; **Маринова-Христиди, Р.** Корелацията държава-партия-образование (Щрихи от периода на социализма в България). В: **Игнатова, А.** Гласове на миналото: сборник доклади от научна конференция, проведена на 10-11 октомври 2014 г. във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2018, с. 9-18.

¹⁷ **Петков, П.** История на Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2008.; **Русев, И.** Висшето търговско училище – Варна (1920-1945) и началото на висшето икономическо образование в България. Варна, 2020.

годишнините от създаването му¹⁸, както и такива, посветени на отделните му факултети¹⁹.

Ценни сведения и външен поглед ни предоставят публикациите на изследователката Оксана Петровская. Те са изключително полезни, защото са базирани на документи от руските архиви и предоставят възможност да се обогати изворовата база. Те са важни и защото в изследванията си Петровская проследява развитието на висшето образование в две държави от Източноевропейския блок – съответно България и Полша. Външният поглед помага да се разшири хоризонта и да се съпоставят приликите и отликите в процесите, протичащи във висшето образование между двете страни²⁰.

Поради заимстването на образователни практики и опит основно от Съветския съюз през целия разглеждан период ценно е изследването на Марвин Матюс посветено на развитието на образованието в СССР след смъртта на Сталин²¹. То предоставя възможност за съпоставка на протичащите процеси в Съветския съюз и прилагането на някои практики от там в България. Възможност за проследяване на протичащите в Източна Германия, Чехословакия и Полша процеси в първоначалния и най-интензивен период на съветизация във висшето образование и за сравняването им с България предоставя изследването на Джон Конъли²².

Научните изследвания, публикувани по време на самия проучван времеви отрязък, са полезни, но имат някои специфики. На първо място те неминуемо носят духът на своето време и интерпретациите в тях често звучат твърде идеологически. На второ

¹⁸ **Арnaudов, М.** История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през първото му полу столетие 1888-1939. Фототипно издание. София, 2008.; **Наумов, Г. (ред.)**. История на Софийския университет „Климент Охридски“. София, 1988.; **Нешев, К. (ред.)**. Спомени за Софийския университет. София, 1988, Т. 1.; **Каменова, Е. (ред.)**. Университетът. София, 1999.; **Пенчев, Б. (съст.)**. Традицията да бъдеш първи: 120 години Софийски университет „Свети Климент Охридски“. София, 2008; **Sofia University St Kliment Ohridski: The first 125 years. Sofia, 2013.**; Софийски университет „Св. Климент Охридски“: Първите 130 години. София, 2018.

¹⁹ **Баева, И. Петров, В.** История на юридическия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“: 130 години от създаването му. София, 2022.

²⁰ **Петровская, О.** Система селекции в высшие учебные заведения Болгарии и Польши: социалистический опыт (1948-1989 гг.). – Вестник Адыгейского государственного университета 2005, с. 73-80; **Петровская, О.** Организация и управления высшая школой Болгарии и Польши в 1944-1989 гг. – Известия Гомельского государственного университета, бр. 2 (35), 2006, с. 57-65; **Петровская, О.** Высшая школа Болгарии и Польши: апробация „сталинской“ модели (1948-1956 годы). – Славяноведение, 3, 2006, с. 62-80; **Петровская, О.** Особенности советизации высшей школы Болгарии. В: Мишев, Р. (съст.). България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX – XXI в. Сборник статии от международна научна конференция от 11-13 ноември 2011. Велико Търново, 2012, с. 158-173.

²¹ **Matthews, M.** Educations in the Soviet Union. Policies and Institutions since Stalin. London, 1982.

²² **Connely, J.** Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education 1945-1956. Chapel Hill and London, 2000.

място в литературата липсват сериозни анализи за проблемите и пропуските във висшето образование и преобладават количествените данни за успехите на следваната партийна линия като изброяване на броя студенти, преподаватели и новосъздадени висши училища. Въпреки спецификите си, научната литература от периода е ценна, защото е писана на базата на разнообразни източници: документи от Министерство на народната просвета, статистики и постановления на БКП за висшето образование, а в тези години достъпът до архивните материали е много по-ограничен от сега. Също така тези проучвания предоставят възможност на изследователя да се запознае с езика на епохата и да проследи гледната точка на съвременниците по отношение на политиката към висшето образование. Така например Найден Чакъров представя постиженията във висшето образование през началния период на управление на БРП(к)/ БКП от 1944 до 1954 г.²³ Петър Аврамов разглежда политиката към висшето образование в контекста на опитите на БКП да създаде собствена „социалистическа интелигенция“²⁴. През по-късния период полезна информация за процесите във висшето образование ни предоставя статия на Стефан Енчев²⁵. С по-голям хронологически обхват е книгата на Стоян Танев – „Социалистическият възход на българското висше образование (9. IX. 1944 – 1984 г.)“²⁶.

Интерес представлява и монография, подготвена от Владимир Топенчаров специално за Центъра по висше образование към ЮНЕСКО²⁷. Тя предоставя възможност да се проследи представянето на постиженията на българското висше образование пред световната общност.

Като самостоятелна група могат да бъдат обособени юбилейните публикации, издавани по повод на годишнини от 9 септември 1944 г., в които също преобладават количествените данни за развитието на висшето образование²⁸. Юбилейни статии са

²³ **Чакъров, Н.** Развитие и постижения на народното образование у нас. София, 1954 (частта за висшето образование, с. 127-154.).

²⁴ **Аврамов, П.** Българската комунистическа партия и формиране на социалистическата интелигенция. София, 1966; **Аврамов, П.** Работата на българската комунистическа партия за подготовка на специалисти с висше образование. – Известия на Института по история на БКП, Т. 12, 1964, с. 64-119; **Аврамов, П.** Културната революция в България. София, 1980.

²⁵ **Енчев, Ст.** Политиката на БКП за развитието на образованието (1979-1984 г.). – Известия на Института по история на БКП, Т. 52, 1984, с. 148-190.

²⁶ **Танев, Ст.** Социалистическият възход на българското висше образование (9. IX. 1944-1984 г.). София, 1987.

²⁷ **Topencharov, VI.** Higher education in Bulgaria. Bucharest, 1983.

²⁸ **Ненов, И.** Двадесет години народнодемократично висше образование у нас. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1964, с. 3-7; **Беловеждов, Г.** Висшето образование на по-висок етап. – Проблеми на висшето образование, бр. 5, 1964, с. 3-9; **Михайлов, И.** Народното образование – неразделна част от великото социалистическо дело. В: Двадесет и пет години по пътя на социализма. София, 1969, с. 68-

издавани и за развитието на отделните висши учебни заведения и специалности²⁹. Има и публикации от периода с акцент върху развитието на цялостното образование, в които е отделено по-малко внимание конкретно на висшето образование, но те също са полезни, тъй като предоставят възможност на изследователя да се запознае с постановките в политиката към образованието в конкретния момент³⁰.

Източници

В процеса на изследването на държавната политика към висшето образование са използвани документи, съхранявани във фондовете на Централен държавен архив. Някои от тях са в научно обращение, а други не са публикувани до сега. За осветляването на аспекти от политиката през целия разглеждан период са включени основно документи от партийния фонд на БКП – 1Б. Поради факта, че всички важни решения, касаещи висшето образование, се вземат от Политбюро и се разискват на пленуми, което е характерно за всички години, са разгледани протоколи от пленуми на ЦК на БКП и съвещания на ПБ. Тези документи позволяват да се проследят главните насоки в политиката към висшето образование. В отделните етапи на разглеждания период за висшето образование отговарят различни институции. В първия такъв – този на сталинизма, за него отговаря Комитетът за наука, изкуство и култура. Впоследствие висшето образование е прехвърлено към Министерството на просветата и културата/

110; С гордост в юбилея, с устрем в петото десетилетие. Четири десетилетия социалистическо висше образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1984, с. 3-5; **Бакърджиев, П.** 35 години социалистическо висше образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 5, 1979, с. 3-9; **Савов, М.** Четиридесет години висше образование в Народна република България. – Проблеми на висшето образование, бр. 1, 1984, с. 6-15.

²⁹ **Стоев, К.** 50 години висше селскостопанско образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 6, 1972, с. 26-34; **Кузов, К.** Българското висше техническо образование през годините на народната власт. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1973, с. 3-14; **Читев, И.** 25 годишен юбилей на Висш институт за театрално изкуство. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1973, с. 28-34; 10 години Висш машинно-електротехнически институт, Варна. – Проблеми на висшето образование, бр. 6, 1973, с. 28-33; Половин век висше лесотехническо образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 3, 1975, с. 24-32; **Поборников, Др.** Петнадесет години Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1976, с. 24-29; **Панайотов, Д.** 40 години Висш финансово стопански институт в Свищов. – Проблеми на висшето образование, бр. 6, 1976, с. 23-29; **Капрелян, Г., Маринов, Г.** 20 години Висш медицински институт във Варна. – Проблеми на висшето образование, бр. 6, 1981, с. 42-45; **Давидов, А.** Национално средище на висшето образование, науката и художественото творчество (ВТУ „Кирил и Методий“ на 20 години). – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1984, с. 42-46; **Близнаков, Г.** Софийският университет „Климент Охридски“ и университетското образование в България. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1984, с. 23-31; **Бучков, Д.** Постигания и развитие на висшето техническо образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 4, 1984, с. 31-35; **Ботев, Н.** 60 години висше лесотехническо образование. – Проблеми на висшето образование, бр. 5, 1985, с. 46-53.

³⁰ **Янев, Д.** Успехите на народното образование. В: **Цанев, П. (ред.).** 10 години народна власт. София, 1954, с. 343-366; **Атанасов, Ж.** Социалистическото преустройство на образованието в България. – Известия на Института по история на БКП, 1970, Т. 24, с. 5-39.

Министерството на народната просвета, а през 70-те години е под контрола на Комитета за наука, технически прогрес и висше образование. През 80-те години то отново е върнато в структурите на Министерството на народната просвета. За кратко време е в новосъздаденото Министерство на културата, науката и просветата (1988 г.), след което е прехвърлено към Комитет за наука и висше образование. Поради това са използвани документи и от фондовете на тези институции, съхранявани в ЦДА. Те са различни по вид – доклади, отчети, справки, информации, прогнози. Включени са и документи от фондовете на Министерски съвет и Народното събрание. Също така са използвани такива от фондовете на Института за рационализация и от Института за чуждестранни студенти. За проследяването на политиката към висшето образование от края на 70-те – началото на 80-те години е извлечена информация и от документи, съхранявани в личните фондове на Тодор Живков и Людмила Живкова.

Документите, съдържащи информация за развитието на висшето образование през различните години, са многобройни и предоставят възможност да се проследят основните процеси протичащи в него. В тях има специфики, с които изследвателят се сблъсква в процеса на работа. В много от запазените документи от партийния фонд (1Б) например се преповтаря информация. Така информацията, справките и анализите, изготвени от специалисти на МНП или друга институция според периода (КНИК/КНТПВО), са изложени и в документи на ПБ, а след това и в основния доклад, представян на пленумите пред ЦК на БКП.

Протоколите от пленумите на ЦК на БКП са полезен източник на информация, който предоставя възможност да се проследят акцентите в политиката към висшето образование в хронологическа последователност. Обикновено протоколите съдържат основен доклад, изказвания на участниците в пленума, заключително слово, списък на присъстващите. Понякога протоколите включват и приложения като проекти за дадена реформа и писмени съображения по някои въпроси. В основния доклад традиционно е представена базовата информация за количественото разрастване на ВУЗ, специалности и студенти, реформени проекти и са отбелязани и някои текущи проблеми. Протоколите са важни и защото съдържат многобройни изложения от университетски преподаватели и експерти по образованието. Те допълват картината в развитието на висшето образование с данни, предложения и конкретни проблеми в различните висши учебни заведения.

Друга специфика на документите (това се отнася за тези от институциите, отговорни за висшето образование през различните периоди – КНИК, МНП, КНТПВО и

т.н.) е, че някои от тях са в непълен вид. Така често те предоставят основна информация за намерения за осъществяването на дадена реформа, но не и процесите, съпътстващи това, както и резултатите от нея. В това отношение много полезен източник за набавяне на липсващата или частична информация се явява списание „Проблеми на висшето образование“, което излиза от 1963 до 1990 г. като орган на МНП/ КНТПВО/ МНП. На неговите страници са отпечатвани най-важните решения на БКП, касаещи висшето образование, но и много полезни доклади и дискусии от Национални съвещания по въпросите на висшето образование, както и статии от университетски преподаватели и експерти от Комитета за наука, технически прогрес и висше образование и Съвета за висше образование. В списанието са дискутирани проблеми на университетската мрежа, профилирането на студентите (тесен или широк профил), задочното образование, квалификацията на преподавателите, методиката на преподаване, следдипломното обучение, идеологическото възпитание и обучение, самостоятелното обучение на студентите, проблемите на различните висши учебни заведения – инженерно-технически, спортни, художествени, педагогически и т.н. Също така в него са публикувани информации от съвещания на просветните министри на социалистическите страни (започват да се провеждат от 1966 г.), което помага за сравнение на процесите, проблемите и осъществяваните реформи в различните държави. Списанието представя широк спектър от проблемите на висшето образование и затова е ценен източник за изследвателя.

Важни източници за изследване на политиката към висшето образование представляват вестниците: Известия на Президиума на Народното събрание и Държавен вестник, в които са публикувани Законите, регламентиращи развитието на висшето образование. В партийния официоз „Работническо дело“ също се отразяват най-важните решения от пленумите, засягащи промени във висшето образование. Те предоставят възможност да се проследи как се представя дадена реформа пред обществото.

За уплътняване на картината и проследяване на процесите са привлечени и мемоарни източници – например спомени на просветни министри (Живко Живков и Илчо Димитров).

СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Структурата на дисертационния труд включва увод, четири глави, заключение, библиография и списък със съкращения с общ обем 310 страници.

В **Увода** е посочена актуалността на темата, изведени са целта и изследователските задачи, произтичащи от нея. Аргументирани са долната и горната хронологическа граница на изследването. Направен е преглед на наличната историография по темата на дисертационния труд, която включва съвременна научна литература и такава от изследвания период. Посочени са и източниците, на които се базира изследването. Представена е структурата на дисертацията и кратко съдържание на главите. Направен е и кратък преглед на постиженията във висшето образование в България преди ВСВ.

Четирите глави са обособени на хронологичен принцип, а в тях са изведени някои акценти от политиката отново в хронологическа последователност и тематичен принцип.

Първата глава е озаглавена: **„Идеологизация и преустройство на висшето образование в България. (40-те –50-те години на XX в.)“**. Тя започва с кратък преглед на промените в системата на висшето образование в периода на народната демокрация, иницирани от Отечественофронтовското коалиционно управление. След края на ВСВ България попада в съветската сфера на влияние, което пряко се отразява и на висшето образование, заради което са представени накратко характеристиките на ВУЗ в СССР. Акцентът в главата е поставен върху проследяването на преустройството на висшите учебни заведения в годините на чистия сталинизъм/култа към личността (1948-1953 г.), когато текат най-интензивните процеси на идеологизация на висшето образование. Този период е ключов за проследяването на политиката към висшето образование, защото в него са положени основните положения, по които то ще се развива и в следващите години. Висшето образование е откъснато от структурите на просветното министерство и е под прекия контрол на новосъздадената институция по съветски образец – Комитет за наука, изкуство и култура. Поради следваната икономическа политика на форсирана индустриализация и колективизация на селското стопанство и акцентът върху висшето образование е поставен върху изграждането на модерно инженерно-техническо образование, чрез което да се осигурят необходимите кадри за осъществяването на политиката. Уклонът към развитие на инженерно-техническите науки с цел модернизиране на държавата продължава и в следващите години. Подготовката на висшистите е поставена на планова основа, съобразена с държавните пет годишни стопански планове. Въведено е идеологическо обучение за всички студенти, независимо от изучаваната специалност. Увеличава се и броят на студентите. В този период са заложили и основните проблеми като недостиг на хабилитирани преподаватели, материално-техническа база и учебно-технически средства. Приети са и два самостоятелни Закона за висшето образование (1947 и 1948 г.). Изследването на

държавната политика в този период завършва в средата на 50-те години със започналата десталинизация и промените във висшето образование, обусловени от нея.

За долна хронологическа граница на Втората глава, озаглавена **„Политиката към висшето образование в България от Априлския пленум до края на 60-те години на XX в.“**, е избран Априлският пленум на БКП, защото той провокира дискусии, които отразяват проблеми на висшето образование като: желание за повече автономия на висшите училища, командировки за научните кадри и в Западна Европа и др. Освен това в тези години Априлският пленум е важна пропагандна разграничителна линия за властта от предходните години, свързани с култа към личността, включително и във висшето образование. Горната хронологическа граница е обусловена от Юлския пленум на ЦК на БКП от 1969 г., на който е лансирана нова реформа във висшето образование. Главата е разделена на две основни части, обособени на хронологически принцип. Първата част е озаглавена **Политиката към висшето образование от Априлския пленум до VIII конгрес на БКП (1956-1962)**, а втората е: **Проблеми на висшето образование от VIII конгрес на БКП 1962 до 1969 г.** Тъй като идеологическото обучение и възпитание са много важни и през тези години им се отделя сериозно внимание, е обособена част, озаглавена: **Развитие на идеологическите дисциплини през 60-те години.** Периодът е важен, защото в него се оформя законовата рамка, по която е регламентирано висшето образование чак до 1990 г. Приет е трети самостоятелен закон за висшето образование през 1958 г. Някои важни аспекти като въвеждането на производствена практика и висше вечерно обучение са допълнени през 1959 г. в „Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НР България“. И двата закона са детайлно разгледани в първата част. В главата е проследена политиката към висшето образование, която до голяма степен в тези години се определя от развитието на научно-техническия прогрес и опитите на България да е в тон с него.

Третата глава, озаглавена **„Политиката към висшето образование през 70-те години на XX в. Развитие, акценти и проблеми“**, обхваща времето от X конгрес на БКП (1971 г.) до 1978 г. За долна хронологическа граница е избран споменатият конгрес, тъй като е важно партийно мероприятие, което задава тона в следваните политики, включително и във висшето образование. Горната хронологическа граница е обособена с настъпилата институционална промяна в отговорния орган за висшето образование – до 1978 г. той е Комитетът за наука, технически прогрес и висше образование, а след това то е върнато в структурите на Министерството на народната просвета. В

изложението е отделено подобаващо внимание на Октомврийския пленум на ЦК на БКП от 1971 г., на който официално е лансирана идеята за интеграция между учебни и научни организации. В главата на първо място е проследена политиката към висшето образование в периода от 1971 г. до 1978 г. На второ място след общото изложение са изведени и акценти от нея, обособени на тематичен принцип: **Следдипломна квалификация; Интеграция между учебни и научни организации; Международен научен обмен** в който акцентът е поставен върху този със СССР. Обособена е и част, озаглавена: **Проблеми на университетската мрежа и обучението на студентите**, която включва: **Разширяване на университетската мрежа, Материално-техническа база и социално-битови условия на студентите и Идеологическото обучение и възпитание на студентите.**

Четвъртата глава е озаглавена: **„Държавната политика към висшето образование от края на 70-те до края на 80-те години на XX в.“**. Тя е разделена смислово на две части. Първата част **„Опитите за реформиране на висшето образование от края на 70-те до средата на 80-те години“** включва проследяването на решенията от Юлския пленум, 1979 г. Той е важно събитие, защото на него са представени „Тезиси за развитието на образователното дело“, които представляват идеи за поредно реформиране на цялата образователна система, включваща и висшето образование. В частта е отразено и провеждането на първия конгрес на народната просвета (май 1980 г.). Разгледани са проблемите при реализацията на новата реформа като въвеждането на „новия икономически механизъм“ в „непроизводствената сфера“, разкриването на нови специалности, проблемите на материално-техническата база и незадоволителните социално-битови условия на преподавателите и студентите. Втората част е озаглавена: **„Идеите за преустройство на ВУЗ от средата до края на 80-те години“**. В нея са маркирани постепенно радикализиращите се идеи за промени в системата на висшето образование като например плановете за оттегляне на държавата от цялостното финансиране на висшите учебни заведения, предложенията за замяна на стипендиалната система на студентите с кредитна и предоставянето на повече право на самоуправление на висшите училища.

Заклучение

В него са представени изводите, направени на база на прегледаните източници за целия разглеждан период. Изведени са характерните акценти в политиката на БКП към висшето образование.

След ВСВ България попада в съветската сфера на влияние, което пряко се отразява и в следваната политика към висшето образование. В съветското висше образование водещ мотив е осигуряването на кадри за осъществяване на социално-икономическата политика. Насърчава се обучението на инженерно-технически кадри, а хуманитарните такива са оставени на заден план. Съветските висши учебни заведения са по-скоро с педагогическа функция, а целта е в тях да се обучават изпълнители на държавната политика, а не иноватори. С наука се занимават работещите в изследователски институти. През сталинизма този модел е възприет в България и водещата роля на научна институция придобива БАН, а ВУЗ трябва да подготвят кадри за осъществяването на държавната социално-икономическа политика. Моделът за изграждане на висшите училища като институции, в които да се съчетават преподавателска и научна дейност е изоставен, което ни отдалечава от западноевропейския образец за развитие на университет. Заради Студената война между двата идеологически блока, отношенията на България със Западноевропейските страни и САЩ са силно ограничени. Това е особено валидно за 50-те години, което се отразява негативно върху научния обмен и влияе върху висшето образование. През целия разглеждан период политиките към висшето образование и научният обмен се влияят пряко от фазите в развитието на Студената война. Наблюдава се ограничаване и разширяване на контактите през различните фази на противопоставянето между двата блока.

След уреждането на международното положение на България (Парижкия мирен договор, 1947) и разпадането на Отечественофронтовската коалиция, разгромването на опозиционните партии и обезличаването на останалите такива започва налагането на сталинизма. Комунистите започват коренни промени в икономиката като индустриализация и коопериране в селското стопанство по съветски образец. За провеждането на социално-икономическата политика, целяща модернизация на държавата и достигане на западноевропейските стандарти, са нужни висококвалифицирани специалисти. Такива се осигуряват от висшите учебни заведения, затова и БКП насочва вниманието си към сферата на висшето образование. За управляващите то е важно освен заради набавянето на кадри за материалното производство, т.е. по чисто прагматични причини, но и защото чрез него се обучава бъдещият елит. От студентите се очаква да станат способни кадри и същевременно да бъдат верни на комунистическите идеи, чиито изразител е БКП. Висшето образование е плътно свързано с плановете за социално-икономическо развитие на България и освен

строго образователни, придобива и идеологически и възпитателни функции. Тези характеристики се запазват през целия разглеждан период.

Изучаването на постановките на марксизма-ленинизма, посредством въвеждането на идеологически предмети става задължително за всички студенти, независимо от специалността, която изучават. Характерно за 50-те години е, че преподаватели и студенти изучават партийни постановления и новоизлезли трудове на комунистически лидери. Така политиката решително навлиза във висшите училища, където по начало средата би трябвало да е деполитизирана и науката да е водеща за преподавателите и студентите. Тази практика би могла да се оцени като отрицателна, защото разглеждането на такъв тип документи и книги не съдейства за повишаване на качеството на висшето образование.

В годините на сталинизма поради следвания икономически курс на индустриализация и коопериране в селското стопанство се налагат промени в мрежата на ВУЗ. Управляващите насочват вниманието си към откриване на висши училища с акцент към инженерно-технически специалности. Създаването на собствена инженерно-техническа интелигенция става приоритет в края на 40-те години и запазва значението си до края на управлението на БКП през 1989 г. През целия разглеждан период политиката към висшето образование е насочена към откриване на нови висши институти и специалности, свързани с инженерно-техническите направления. Тази политика би могла да се оцени положително, защото посредством обучението на кадри съдейства за модернизирание на страната. Отрицателните страни са, че през целия период липсват достатъчно преподаватели, добра материално-техническа база и съвременно оборудване и следователно качеството е ниско. Поради това често се откриват и закриват специалности, а политиката не винаги е последователна.

През 50-те години започва целенасочено разширяване на университетската мрежа. Политиката се осъществява не толкова чрез създаване на нови ВУЗ, колкото чрез реструктуриране на старите, с отделяне на факултети и трансформирането им в самостоятелни висши училища. За осъществяване на политиката са използвани основно факултетите на Софийския университет. Така, от една страна, мрежата на ВУЗ е разширена, но от друга тези направления са изкуствено откъснати от структурите на СУ.

В периода на сталинизма се наблюдава желание на управляващите за децентрализация на висшите учебни заведения от столицата към провинцията. Политиката е продиктувана от прекомерното струпване на студенти в София, което води до проблеми с обучението като липса на достатъчно преподаватели, учебници и

аудитории. Също така това поражда жилищни и продоволствени проблеми и невъзможност да се осигурят пълноценни условия за учебен процес и всекидневен живот на преподаватели и студенти. Тези проблеми са заложили и от „широкото отваряне“ на университетите, прокламирано в програмата на ОФ от 17 септември 1944 г. Процесът на демократизиране на достъпа до висше образование за повече слоеве от обществото е свързан и с ограничаване правата на някои да следват. Политиката за прием на студенти се осъществява на базата на привилегии за едни и ограничения за други, което е характерно за целия период. Социалният състав във ВУЗ се регулира освен чрез диференцирани политики за прием, но и посредством перманентни чистки на преподавателския и студентския състав. Целта е да се гарантира създаването на социалистическа интелигенция, която да подкрепя партийната линия. Въпреки ограничаването на достъпа до ВУЗ за някои групи, след 1944 г. се приема огромен брой студенти, което не отговаря на наличните условия.

Заложената политика на децентрализиране на висшите училища е обоснована и с необходимостта да се осигурят по-равномерно кадри за страната. Замисълът е добър, но изпълнението на политиката е проблемно. В столицата и големите градове специалистите надвишават възможностите за работа по съответната специалност, докато в по-малките населени места през целия разглеждан период е регистрирана липса на достатъчно кадри.

В края на 40-те – началото на 50-те години са обогатени и формите на обучение с включването на задочната и екстернатната. В края на 50-те години е въведено и вечерно обучение във ВУЗ. Новите форми на обучение обогатяват възможностите за получаване на по-висока степен и могат да се определят като положителен резултат от политиката към висшето образование. Проблемите в реализирането ѝ обаче не са малко – липсват адекватни материално-техническа база, учебници и помагала. Задочното обучение е разширено значително, но то така и не достига обхвата, който има в СССР, където заема 50%. Тази тенденция е характерна и за другите Източноевропейски държави и България не е изолиран случай.

Времето от 1948 г. до 1953 г. е периодът на най-интензивна идеологизация и политизация на висшите училища. Със смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) започват процеси на плахо размразяване във всички сфери на държавния живот. Във висшето образование белег за това е възвръщането му в структурите на просветното министерство, появяват се искания за връщане на университетската автономия и за възстановяване на научния обмен с държавите от Западна Европа.

След Априлския пленум (1956 г.) още по-остро се повдигат въпросите за автономията, командировките на Запад, качеството на висшето образование, намаляването на хорариума на идеологическите предмети и дори тяхното отпадане от учебните програми, за прекомерното следване на съветския модел и други щекотливи теми. В процеса на започналата десталинизация стартира подготовката на нов закон, изцяло посветен на висшето образование, който е приет през 1958 г. Законът функционира с известни промени чак до 1995 г., когато е окончателно отменен. През 1959 г. в новоприетия Закон за по-тясна връзка на училището с живота са регламентирани и някои положения, свързани с висшето образование като производствената практика и въвеждането на вечерната форма на обучение. С двата закона е изградена законовата рамка, която е валидна през по-голямата част от разглеждания период и е индикация за стабилност на системата.

През 60-те години характерен акцент в политиката е стремежът към обвързване на ВУЗ с постиженията на научно-техническия прогрес/ научно-техническата революция. Цели се системата на висшето образование да отразява динамичното развитие на науката и техниката и ускорените процеси на диференциация и интеграция на научните знания. Традиционните методи на обучение влизат в противоречие със съвременните цели на висшето образование вследствие на динамиката на НТР. Учебните планове, програми и начини на преподаване не отговарят на нарасналите възможности на студентите за усвояване на нови знания. За това и в този период е акцентирано на откриването на специалности, свързани с развитието на научно-техническия прогрес и осъвременяването на учебния процес. Целта е посредством бързото внедряване на резултати от научноизследователска дейност в практиката да се модернизира страната. Обучението на висшистите се оказва твърде дълъг процес за амбициозните цели, залагани в социално-икономическите планове и се наблюдава желание за съкращаване на процеса на придобиване на висше образование посредством реформиране на цялата образователна система. В края на 60-те години политиката е насочена към предоставяне на повече възможности за повишаване на квалификацията. Така трайно навлиза и постановката за развитие на непрекъсната квалификация – следдипломно обучение. Целта е посредством краткосрочни и дългосрочни курсове висшистите да повишат квалификацията си и да се запознаят с новостите в науката и техниката. Идеите за насърчаване на тази политика отново са инспирирани от развитието на научно-техническия прогрес и наличието на постоянно обновяваща се научна информация, която е невъзможно да се усвои като константна.

През 1969 г. е стартирана образователна реформа, която цели да доближи научноизследователската дейност на университетските преподаватели до тази на научните работници от институтите. Идеята е да се съкрати срокът на внедряване на научните резултати в практиката и да се модернизира учебният процес в съответствие със световните тенденции. Замисълът е по този начин да се организира срочното обучение на висококвалифицирани кадри. От висшистите се очаква да не бъдат само изпълнители на държавната политика, а и иноватори, които бързо да се ориентират в нарастващия информационен поток и да опресняват и надграждат знанията си. Тези идеи продължават да се развиват и през 70-те години, когато започва още повече да се насърчава политиката на интеграция между научни и учебни организации, т. нар. единни центрове за наука и подготовка на кадри. Също така се полагат усилия и за доизграждането на системата за следдипломната квалификация и преквалификация.

Реформата от 1969 г. се оказва неефективна за постигането на високите цели, залагани в социално-икономическите планове и се пристъпва към осъществяването на следващо преустройство. В края на 70-те години е стартирана нова мащабна реформа във висшето образование, с която е въведена тристепенна структура на обучение. Идеята е в първата степен студентите да получат фундаментална и общотеоретична подготовка, във втората да се ориентират към професия с широк профил, да усвоят специални, технологически знания, а в третата да специализират в производството или научноизследователската дейност. С реформата се предвижда да започне и внедряването на новия икономически механизъм и в сферата на висшето образование, което определено е нова постановка.

През 80-те години много силен акцент в политиката към висшето образование продължава да е идеята за свързването му с постиженията на научно-техническия прогрес. От средата на 80-те години се наблюдава стремеж към радикализиране на политиката към висшето образование. Идеята е с ускоряване на внедряването на постиженията на НТР да се модернизира икономиката и да се избегне обществено недоволство, което би довело и до сътресения в управлението. Резултатите от провеждането на реформата не успяват да покрият очакванията на БКП и затова се обмисля ново преустройство. Приемането на Юлската концепция (1987 г.) катализира още по-силно интензифициране на радикалните мерки. Наблюдава се процес на оттегляне на държавата от финансирането на висшето образование. Предоставят се повече свободи на университетските ръководства, но с тях вървят и финансовите тежести по организирането на обучението и финансирането на научно-

изследователската дейност. През 1988 г. БКП предлага замяна на системата на стипендии с кредитна такава, което е още една индикация за споменатото. През с. г. са последните опити за сериозни реформи в образователната система, но назряващата политическа криза измества фокуса на управляващите.

В заключение може да се обобщи, че в периода от края на ВСВ до 1989 г. проблемите на висшето образование заемат важна част от цялостната политика на БКП за модернизиране на страната. Влияние върху провежданата политика оказват фактори от различно естество – социално-икономически, политически и външнополитически.

НАУЧНА ЗНАЧИМОСТ

За първи път е направен опит да се анализира и обобщи държавната политика към висшето образование през периода на социализма в България.

Изведени са акцентите във водената политика през различните периоди на управление на БКП.

Проследени са процесите на идеологизация на висшето образование.

Въведени са в научно обращение непубликувани документи от фондовете на ЦДА.

АПРОБАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В процеса на работата по дисертационния труд, резултати от него са представени на следните научни форуми:

1. Международна научна конференция Кюстендилски четения: „Памет и забравя в историята“, 1-3 юни 2018 г. (организирана от Исторически факултет на СУ и РИМ Кюстендил). Тема на доклада: „Форми на протест срещу властта сред българските студенти 1944-1956 г.“.

2. Докторантски и постдокторантски четения в Исторически факултет на СУ, 26-27 ноември 2018 г. Тема на доклада: „Развитие на университетската мрежа в България в периода 1944-1948 г.“

3. Девети Мартенски студентски четения във Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, проведени от 29 до 30 март 2019 г. Тема на доклада: „Нови форми на обучение във висшето образование след 1944 година“.

4. XXV Юбилейни Кюстендилски четения, 7-9 юни 2019 г. (организирани от Исторически факултет на СУ и РИМ Кюстендил). Тема на доклада: „Висшите учебни заведения и градовете 1944-1948 г.“

5. Международна научна конференция „(Пре)осмисляйки социализма. Знание, памет и забравя за социалистическото минало“, 7-9 ноември 2019 г. (организирана от Института по етнология-БАН). Тема на доклада: „Студентски град: замисъл, създаване и развитие“.

ПУБЛИКАЦИИ

1. Форми на протест срещу властта сред българските студенти (средата на 40-те – средата на 50-те години на XX век). В: Живков, Св., Кръстев, Л. (съст.) Памет и забравя в историята: доклади от ежегодна научна конференция Кюстендилски четения, Т. 24. София, 2019, с. 200-209.

2. Нови форми на обучение във висшето образование след 1944 година. – В: Хрисимов, Н. (ред.) Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Девета научна конференция във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2019, с. 357-367.

3. Роля и функции на Института за чуждестранни студенти в София през 60-те и първата половина на 70-те години на XX в. – Исторически преглед, кн. 4, 2021, с. 120-139.